VERONICA PĂCURARU

Institutul de Filologie
(Chişinău)

REFLECȚII METALEXICOGRAFICE LA APARIȚIA UNEI LUCRĂRI LEXICOGRAFICE INEDITE: *DICȚIONAR UNIVERSAL ILUSTRAT AL LIMBII ROMÂNE* (în 12 vol.)

Abstract

In the context of a metalexicographic approach towards a recent publication – the prestigious *Romanian Illustrated Universal Dictionary in 12 volumes* – this article outlines some totals and perspectives in Romanian lexicographic tradition, especially in terms of explanatory lexicography. Thus, the author expresses a series of epistemic-axiological considerations concerning some current problems of lexicographic theory and practice, namely the typology of dictionaries, double-articulated formal architecture of language dictionary, the typology and role of lexicographic entries, some theoretical principles of lexicographic representation of various classes and types of lexical units as well as those of the to-date language imaginary reflection in language dictionaries.

Considerațiile pe care le vom expune în acest articol au fost prezentate public în cadrul Mesei rotunde cu genericul „Realizări recente în lexicografia explicativă română”, eveniment organizat de către Institutul de Filologie al AŞM şi Grupul Editorial „Litera” cu prilejul apariției, la Chişinău, a unei lucrări lexicografice de anvergură – ***Dicționarul universal ilustrat al limbii române*** (**DUILR**) în 12 volume, operă care înscrie o pagină de excepție în tradiția lexicografică şi, în general, în cultura românească.

Având, în esență, ca şi toate dicționarele, destinația de „instrument al cotidianului”, lucrarea de referință este, în acelaşi timp, o operă singulară, ea beneficiind de marca de erudiție a unui prestigios colectiv de colaboratori (autori-alcătuitori – Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, redactor – Maria Onofraş), care şi-au adus contribuția la elaborarea şi redactarea sa. Un plus de valoare îi conferă dicționarului în cauză şi faptul că el se înscrie cu fermitate în tradiția lexicografică de înregistrare, interpretare şi descriere a unităților lexicului limbii române după modelul conceptual promovat de unii lexicografi-personalități remarcabile, care s-au impus în arealul lingvistic românesc la sfârşitul sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea, în special, Lazăr Şăineanu şi Sextil Puşcariu.

Urmărind scopul de a satisface necesitățile de comunicare ale unui public-țintă cât mai extins, DUILR oferă, aşadar, celor interesați, în primul rând, un bogat material lexical, de o mare diversitate, care tinde a fi pe măsura universului cognitiv al vorbitorilor contemporani de limba română. Astfel, *registrul dicționarului* înglobează, preponderent, unități lexicale ce se raportează la principalele straturi stilistice ale limbii române contemporane, şi anume: cuvinte, expresii şi îmbinări (colocații) stabile din uzul cotidian curent; cuvinte şi sensuri vechi, în speță, arhaisme socioculturale; regionalisme; termeni

BDD-A6885 © 2011 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:01 UTC)

speciali din diferite domenii de activitate**;** termeni desemnând diverse concepte şi noţiuni ştiinţifice**;** denumiri de curente politice, filosofice, religioase, culturale, estetice etc. şi diverşi termeni ce ţin de acestea, precum şi un vast inventar de semne lingvistice specifice – instrumente gramaticale şi deictice, fără de care o comunicare verbală eficientă este de neconceput (or, acestea din urmă asigură, în mare parte, coerenţa şi progresia oricărui discurs). Pentru a răspunde plenar obiectivului său major al unei comunicări eficiente, dicţionarul oferă pentru unităţile lingvistice descrise indicaţii particulare, de natură metalingvistică, privind utilizarea lor corectă. În plus, menţiunile lexicografice stilistice, prezente în DUILR într-un spectru foarte larg, permit reflectarea şi ilustrarea tipurilor de *variere lexicală*, care se atestă preponderent în limba română contemporană şi care, în mod firesc, şi-au găsit reflectarea şi în dicţionar. La acest capitol se referă *varierea diacronică* (redată în dicţionar cu ajutorul unor menţiuni de natură funcţional-stilistică, precum ***arhaism cultural*; *învechit***), *varierea diastratică* (reflectată prin intermediul unor menţiuni stilistice de natură sociolingvistică, gen ***argou*; *argotic*; *livresc*; *familiar*; *popular*** etc.), *varierea diatopică* (reprezentată exclusiv prin intermediul menţiunii ***regional***).*****

Produsul editorial la care ne referim este cu certitudine unul de rezonanţă şi el comportă, pe lângă o certă valoare culturală intrinsecă, o valoare teoretico-practică extrinsecă, deosebită. Or, această apariţie editorială, care se pretează, în mare măsură, calificativului de *dicţionar de tip thesaurus*, nu doar marchează lansarea în circuit a unei lucrări lexicografice extensive unice, fără egal în arealul limbii române, ci ea oferă, în primul rând, posibilitatea de a face nişte bilanţuri estimative şi o analiză prospectivă la capitolul „lexicografie monolingvă naţională" şi de a exprima unele reflecţii de natură metalexicografică, centrate pe orientarea conceptual-teoretică, pe instrumentarul şi pe metoda de valorificare şi transpunere în practică a unor principii lexicografice, pe particularităţile discursului lexicografic, preponderent în scopul de a stimula optimizarea în continuare a acestei activităţi intelectuale specifice, polivalente şi pluridimensionale, care este lexicografia explicativă.

Din această perspectivă, e de reţinut că, în tradiţia mai multor limbi, evaluarea lucrărilor lexicografice se operează în baza unor principii axiologice, în mare parte, prin prisma unor opoziţii categoriale pertinente, care permit emiterea unor judecăţi de valoare privind diverşii parametri ai dicţionarului supus estimării. Parte dintre aceste principii şi criterii evaluative ne vor servi drept suport epistemologic pentru consideraţiile ce le vom expune în continuare.

Aşadar, una dintre aceste opoziţii modulabile, cea prin prisma căreia se pretinde a delimita riguros două tipuri corespunzătoare de produse lexicografice, se raportează la distincţia de principiu dintre *dicţionar* şi *enciclopedie*. În această ordine de idei, se pretinde (în mare parte, eronat) că ar exista o limită tranşantă între două tipuri de lucrări lexicografice, care ar corespunde, în exclusivitate, celor doi termeni ai opoziţiei în cauză. Dar, de fapt şi în esenţă, această opoziţie exprimă două modalităţi posibile de a trata materialul supus descrierii într-o lucrare lexicografică, în special, sub unghiul de vedere al semanticii cognitive, şi anume: definiţia lingvistică şi definiţia enciclopedică.

***** Conform afirmaţiei autorilor din Prefaţa la DUILR, reprezentarea mărcii stilistice de răspândire teritorială a unor unităţi din vocabularul limbii române contemporane constituie o noutate lexicografică, în raport cu alte dicţionare (explicative) ale limbii române.

BDD-A6885 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:01 UTC)

În acelaşi timp, realitatea demonstrează că, în practica lexicografică, se stabileşte tot mai mult un raport de complementaritate între cele două modalităţi de tratament lexicografic al unităţilor de registru, dintr-un dicţionar filologic, în speţă. Or, aceasta se datorează, incontestabil, caracterului inseparabil al cunoştinţelor noastre despre lume şi despre limbă, care structurează, concomitent, experienţa noastră asupra lumii şi limbajul nostru. De aceea, un dicţionar de limbă care se vrea a fi bun trebuie să înglobeze, realmente, nu doar definiţii de tip lingvistic, care au configuraţia unui ansamblu de „trăsături definitorii necesare şi suficiente", ci şi explicaţii ale cuvintelor de tip enciclopedic, cu detalii multe, uneori chiar superflue. Şi acest lucru este dictat, mai ales, de dimensiunea ontică şi de specificul funcţional al unităţilor de registru supuse interpretării în dicţionar, dar şi de perceperea lor de către lexicografi. În acelaşi timp, la elaborarea unui dicţionar explicativ, trebuie să se ţină cont şi de faptul că, în epoca contemporană, se atestă un proces sporit de democratizare a limbajului verbal, iar cei mai mulţi dintre vorbitori se văd nevoiţi a cunoaşte şi a utiliza în mod curent o multitudine de termeni speciali, care se raportează la limbajele specializate din diferite domenii de activitate tehnică, ştiinţifică etc., dar care încetează a mai fi apanajul exclusiv al unui cerc restrâns de consumatori. În aceste circumstanţe, lucrările lexicografice explicative, în special cele care tind a răspunde exigenţelor unui cerc de utilizatori cât mai larg, adoptă o soluţie strategică de compromis, inserând în registrul lor cât mai mulţi termeni ce fac parte din diverse limbaje specializate, şi conjugând, în consecinţă, cele două modalităţi de tratament lexicografic al cuvintelor-unităţi de registru. Astfel, multe dintre operele lexicografice contemporane capătă un statut special, cel de *dicţionar enciclopedic*, şi DUILR este o ilustrare elocventă a adoptării de către alcătuitorii săi anume a unei atare strategii lexicografice. Căci, pe lângă lista impunătoare de cuvinte, expresii şi îmbinări fixe acceptate ca făcând parte din fondul de bază al limbii române contemporane, registrul DUILR cuprinde un număr considerabil de unităţi - termeni din limbajele specializate, dar şi sensuri speciale, terminologizate, ale unor cuvinte polisemantice din uzul curent, care se bucură de o frecvenţă sporită în limbajul cotidian, iar toate aceste unităţi sunt dotate cu explicaţii desfăşurate, de tip enciclopedic.

Un alt detaliu important care validează statutul specific, de dicţionar enciclopedic, al operei lexicografice în cauză este şi faptul că alcătuitorii săi au considerat necesar, mai ales în cazul termenilor-*denumiri populare* ale unor obiecte din realitatea extralingvistică, să indice şi *denumirile savante* ale referenţilor respectivi. Drept confirmare, poate servi mostra de tratament lexicografic aplicat în DUILR în cazul unor cuvinte polisemantice cu astfel de specific, pe care o prezentăm mai jos:

clopoţel, clopoţei m. **1.** diminutiv al lui clopot; (spec.) clopot mic (care se agită cu mîna sau se agaţă la gîtul animalelor): *parcă-l văz pe venerabilul că se scoală şi trage clopoţelul*. CAR. **2.** (de obicei la pl.) plantă erbacee cu flori în formă de clopot (*Campanula*). **3.** ghiocel (*Galantunus rivalis*): *în frunzele moarte din marginea unei rîpi*, *Vitoria găsi clopoţei albi*. SAD. **4.** (reg. bot.) lăcrimioară (*Convallaria majalis*). [***Clopot*** + *el*]. (DUILR, vol. 3, p. 3)

Este importantă, la acest capitol, şi încercarea autorilor DUILR de a transpune în practică unul dintre principiile teoretice subordonate ideii de dicţionar enciclopedic, care ţine de concepţia lexicografică a lui Sextil Puşcariu şi care urmăreşte scopul de a spori

BDD-A6885 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:01 UTC)

competenţele cognitive ale utilizatorilor dicţionarului. E vorba, în special, de principiul ce stipulează amplasarea în dicţionar a unei informaţii particulare, bazate pe asociaţiile ce le poate trezi un cuvânt, o informaţie lingvistică pe care S. Puşcariu o califică, de o manieră metaforică, drept *„atmosferă a cuvântului”*. Alcătuitorii operei lexicografice de referinţă aplică, aşadar, acest principiu teoretic, însă în mod selectiv, în raport cu doar unele dintre cuvintele din registru. Şi acest lucru le reuşeşte graţie inserării unor ilustraţii şi planşe care redau diferite asociaţii ale cuvintelor respective şi care, pe lângă faptul că validează, o dată în plus, ideea de orientare enciclopedică a lucrării, au rolul primordial de a pune în lumină anumite faţete ale informaţiei pe care o incodează aceste cuvinte–unităţi ale registrului dicţionarului. Pentru conformitate, a se vedea modul în care este reprezentată în dicţionarul vizat „atmosfera cuvântului” **pantofi**. Astfel, planşa consacrată ilustrării acestui cuvânt include drept componente ale „atmosferei” lui o serie de asociaţii pe care le poate induce această unitate lexicală, şi anume: elementele constituente ale unui pantof (*manşetă*, *ştaif*, *toc*, *branţ exterior*, *flec*, *carâmb lateral*, *şiret*, *cambrură*, *ureche*, *capsă*, *limbă*, *căptuşeală*, *căpută*, *cusătură*, *perforaţie*, *talpă exterioară*, *ramă*, *bot perforat*), diferitele varietăţi posibile de pantofi (*pantof cu barretă*, *pantof cu cioc*, *pantof cu cataramă*, *pantof cu toc*, *pantof oxford*, *pantof de stradă*, *pantof sandală*) ((DUILR, vol. 8). Tot aici, merită a fi pus în evidenţă şi un alt demers, după noi salutar, al alcătuitorilor lucrării în cauză: în spiritul tradiţiei lexicografice de la începuturi a Academiei Române, reprezentată, mai ales, prin Dicţionarul academic al limbii române elaborat de către Massim şi Laurian, DUILR, urmărind scopuri pur pragmatice, oferă utilizatorilor săi echivalentele franceze şi englezeşti ale denumirilor româneşti reflectate în planşa colorată (în cazul dat, e vorba de echivalentele pentru denumirile elementelor constituente şi pentru varietăţile respective de pantofi).

În altă ordine de idei, în presa de specialitate, dar şi în mass-media generale, se atestă demult unele polemici privind opoziţia dintre două tendinţe în lexicografie, ce presupun potenţiala luare de atitudine a lexicografilor în raport cu limba şi limbajul care constituie obiectul propriu-zis al descrierii în dicţionar. Se insistă astfel, pe de o parte, asupra unui *dicţionar de tip* pur *descriptiv*, care să urmărească doar reflectarea neangajată a limbii şi a lexicului, fără ingerinţa specialiştilor în materie în modul de utilizare a unităţilor linguale descrise, adică asupra unui dicţionar care să fie o oglindă fidelă, recapitulativă şi neutră a uzului scris şi oral al cuvintelor limbii. Pe de altă parte, se vorbeşte doar despre necesitatea unui *dicţionar de tip prescriptiv*, *normativ*, care să aibă drept scop şi misiune exclusivă ghidarea utilizatorilor limbii către anumite norme, ce trebuie respectate cu strictеţe, pentru a asigura astfel buna funcţionare a limbii. În acest demers, lexicografului i-ar reveni rolul de arbitru, de jude suprem, de cenzor şi paznic legitim şi avizat al bunului uz al limbii. În realitate însă, este practic imposibil ca un dicţionar să adopte o atitudine tranşantă în problema vizată. Or, într-un dicţionar bun, care se vrea a fi în serviciul şi în atenţia unui cerc de consumatori cât mai larg, aceste două atitudini trebuie să coexiste, şi la elaborarea dicţionarului ele să fie conjugate în mod armonios, fără nicio exagerare. Or, DUILR acuză anume o astfel de tendinţă a alcătuitorilor în raport cu limba descrisă: el descrie uzul care corespunde nivelului majorităţii vorbitorilor şi oferă, totodată, utilizatorilor săi potenţiali maximum de informaţie privind modul recomandabil de întrebuinţare a unităţilor de limbă pe care le inserează, şi acest obiectiv se realizează prin intermediul multiplelor instrumente lexicografice subiacente acestui scop, care sunt mânuite cu multă abilitate şi cu succes.

BDD-A6885 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:01 UTC)

E vorba, mai ales, de vasta reţea de *menţiuni lexicografice* privind diversele caracteristici ale unităţilor de limbă descrise, şi anume: principalele categorii gramaticale; particularităţile morfosemantice şi morfosintactice; posibilităţile combinatorii selective; mărcile stilistice; indicaţiile de natură metalingvistică privind diferitele subtilităţi de natură semantică şi pragmastilistică; particularităţile sociopragmatice de funcţionare a unităţilor descrise etc. O contribuţie reală o au, în acest sens, şi *exemplele*, care sunt, de obicei, de două tipuri: cele reprezentate prin multitudinea de citate extrase din operele unor scriitori notorii, şi cele inventate de către alcătuitori, aşa-numitele exemple-matrice, care sunt reprezentate sub forma unor sintagme şi/sau fraze-model.

Din punctul de vedere al structurii, un dicţionar reprezintă întotdeauna o adevărată megaoperă, cu o „organizare internă dublu articulată" (J. Rey-Debove), în sensul că el se constituie dintr-o multitudine de opere fragmentare – articolele de dicţionar, care se caracterizează printr-un mod de structurare individual, în timp ce dicţionarul în ansamblu posedă o macroorganizare sau o aşa-zisă „arhitectură formală" (J. Dubois), modulată în funcţie de principiile teoretice care, în mod necesar, ar trebui să stea la baza elaborării unei lucrări lexicografice şi să-i asigure individualitatea. Particularităţile de realizare a acestei duble articulări structurale ies în evidenţă într-un dicţionar la fiecare dintre cele două niveluri de structurare a sa.

Astfel, la nivelul *microstructurii*, care într-un protocol de redactare a dicţionarului prevede o arhitectură modelizată pentru diferite tipuri de articole lexicografice, se elaborează anumite *rubrici-standard* ale *articolului lexicografic* şi anumite *stereotipuri de definire* a sensului, în corespundere cu natura semantico-gramaticală şi semantico-referenţială a cuvintelor descrise şi în scopul armonizării tratamentului lexicografic al unităţilor de vocabular de aceeaşi categorie. În acest context, dicţionarul de referinţă înglobează majoritatea rubricilor-standard, caracteristice pentru lucrările lexicografice similare, şi anume: marca privind categoria gramaticală a cuvântului descris, marca referitoare la specializarea semantică a cuvântului în funcţie de anumite categorii morfosintactice, cum ar fi, bunăoară, aşa-zisul fenomen de „referinţă divizată", în cazul unor substantive singularia tantum*****, marca stilistică, marca domeniului de întrebuinţare, menţiunile de ordin pragmatic privind spaţiul geocultural tipic de răspândire a cuvântului, definiţiile sensurilor cuvântului, exemplele ilustrative, sinonimele şi etimologia cuvântului. În acelaşi timp, e de notat că în DUILR nu şi-au găsit reflectare caracteristicile fonetice ale cuvintelor de registru. Ar putea fi contestate şi unele modalităţi de definire a sensului cuvintelor, cu care se operează în mod curent în dicţionar. A se nota, de exemplu, că în multe cazuri, pentru a identifica sensurile cuvintelor, alcătuitorii lucrării fac uz doar de o singură tehnică lexicografică, demult şi pe drept blamată – definirea sensului doar prin sinonime, fără explicaţia analitică a acestuia, fapt care le poate crea utilizatorilor unele confuzii (or, un consumator al dicţionarului mai puţin iniţiat în materie de limbă riscă să nimerească în situaţia unui adevărat „cerc vicios", dacă i se pun la dispoziţie doar sinonimele cuvântului, al cărui sens îl interesează, la un moment dat). Este elocvent, în această privinţă, modul în care au fost explicate, de exemplu, sensurile **3.** şi **4.** ale substantivului **clopoţel,** prezentat

***** A se vedea, de exemplu, reprezentarea în dicţionar a fenomenului de „referinţă divizată" pentru substantivul singularia tantum **pământ** care, în funcţie de categoria de număr**,** în cazurile când se utilizează şi cu forma de plural, capătă sensul de „întindere de uscat; continent".

BDD-A6885 © 2011 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:01 UTC)

mai sus, sau sensul **4.** al adjectivului **comod: 4.** tihnit; liniştit; uşor; lejer. Este neadecvată şi practica de a introduce obiectul în definiție, ca o componentă a sensului verbelor, în timp ce acesta reprezintă, realmente, contextul actualizator, şi nicidecum nu face parte din sensul propriu-zis al verbului. Pentru conformitate, a se vedea definiția sensului verbului **a combina* – a îmbina, a împreuna** *mai multe lucruri diferite* [evidențierea în definiție a obiectului semantic al verbului în cauză ne aparține, *V.P.*]

Macrostructura reflectă, mai ales, conținutul *registrului de dicționar* (care, în cazul DUILR, poate fi calificat drept unul *extensiv*, întrucât este destul de generos, căci înglobează un număr important de unități de vocabular, incluzând şi diverşi formanți de cuvinte, precum prefixele şi afixoidele), precum şi modalitățile de structurare a acestuia. La acest nivel, alcătuitorii dicționarului au găsit necesar a insera familia lexicală în cadrul articolului lexicografic al cuvântului-vedetă, precum şi a degrupa diferite cuvinte derivate în cadrul unor familii lexicale distincte, în cazul când bazele derivative sunt reprezentate prin cuvinte-omonime. În altă ordine de idei, se creează impresia că autorii DUILR sunt adepții unei concepții lexicentriste, mai ales în cazul omonimelor aşa-zise semantice (sau omonime disjunctive), or, doar în rare cazuri acestea sunt prezentate sub forma unor unități distincte, autonome ale registrului dicționarului, autorii preferând să le prezinte drept sensuri independente ale cuvântului polisemantic, de la care ele descind, de fapt.

Pentru a încheia, vom evoca un detaliu sugestiv care, după noi, este în stare să determine cota de valoare a unei opere lexicografice. În tradiția lexicografică universală, în funcție de obiectivele şi de specificul editării lor, se disting net lucrări lexicografice de două tipuri: *instituționale* şi *de antrepriză*, distincția de principiu constând în faptul că ele sunt elaborate fie de către organisme special abilitate pentru aceasta, fie la anumite case de edituri. În Franța, bunăoară, sunt bine cunoscute cele două lucrări lexicografice *instituționale* fundamentale: ***Dictionnaire de l'Académie*** şi ***Trésor de la Langue Française*** (elaborat la CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique), fiecare dintre ele fiind bazată pe o concepție teoretică individuală. În acelaşi timp, aceste dicționare se află într-o concurență acerbă cu aşa-zisele *dicționare de antrepriză*, elaborate la cele două case de edituri celebre, *Larousse* şi *Robert*. Lucru semnificativ, această concurență se menține, în primul rând, grație specificității celor două tradiții lexicografice seculare, dar şi a perfectării în continuare a bazei lor conceptual-teoretice, prin concursul a două somități, nume de referință în lexicografia franceză, respectiv, Jean Dubois şi Alain Rey, care dețin conducerea ştiințifică a acestor opere lexicografice şi perpetuează originalitatea lor, asigurându-le prin aceasta succesul continuu în lexicografia franceză. Am dori ca şi Casa de edituri Litera să devină una de succes, anume sub acest unghi de vedere.

În final, ținem să felicităm colectivul de realizatori ai acestei opere lexicografice de lux, care ar trebui, incontestabil, să se regăsească în bibliotecile publice (dar şi în cele personale!), şi să urăm dicționarului cale scurtă către utilizatori şi o viață cât mai lungă. Or, intențiile sunt nu numai ale autorilor şi ale consumatorilor, dar şi ale Operei – Măria sa Dicționarul…

***** O carență o prezintă în DUILR şi lipsa prefixului infinitival **a** la forma inițială a verbelor – cuvinte-titlu din registru.

BDD-A6885 © 2011 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.77 (2026-11-18 10:54:01 UTC)